Європейська конвенція з прав людини є однією з найважливіших складових у досягненні загальної мети Ради Європи щодо захисту прав людини та належного функціонування демократичних інститутів на європейському континенті. Не рахуючи статутних документів Ради Європи, це є чи не єдиним договором, підписаним в рамках цієї організації, до якого приєдналися всі без винятку країни-члени. І це не дивно, оскільки на момент вступу до Ради Європи країн центральної та східної Європи, всі «старі» члени організації вже були сторонами Конвенції, і прийом нових членів обумовлювався приєднанням до Європейської Конвенції з прав людини. Рада Європи нараховує на сьогоднішній день 47 держав-членів, і стільки ж учасників нараховує Конвенція.

Крім того, на відміну від інших міжнародних договорів регіонального та всесвітнього рівня, Конвенція має унікальний ефективний механізм контролю за дотриманням державами своїх зобов'язань в галузі захисту прав людини, який включає в себе постійно діючий Суд, до якого можуть безпосередньо звертатися з індивідуальними скаргами як фізичні, так і юридичні особи. На сьогодні, на розгляді Європейського суду з прав людини знаходиться близько 150 тисяч справ, з них майже 11 тисяч справ припадає на Україну. Європейський суд діє в складі 1 судді, в складі комітету із 3 суддів, палати із 7 суддів та Великої Палати із 17 суддів. Одноособово розглядаються відверто неприйнятні справи, більш складні неприйнятні справи та вочевидь прийнятні справи розглядаються комітетом, палати розглядають, як правило, складні справи, а Велика Палата, у виключних випадках, переглядає чи розглядає справи, які потребують зміни попередньої практики Суду. Виконанням рішень Суду займається Комітет Міністрів Ради Європи.

Звичайно Європейська конвенція з прав людини не спрямована виключно на захист дітей, як, наприклад, Конвенція ООН про права дитини, але це не заважає ефективно захищати права дитини, якщо такі права гарантовані Конвенцією. Приведемо декілька прикладів:

Стаття 2 (право на життя)

Контрова проти Словаччини – неналежне реагування правоохоронних органів на домашнє насильство заявниці її чоловіком, що призвело в результаті до того, що він вбив двох своїх дітей.

Стаття 3 (заборона катувань)

Тайрер проти Сполученого Королівства – тілесні покарання в школі

Стаття 4 (заборона рабства)

Сілядін проти Франції –насильне утримання 15-річної тоголезської дівчинки у французькій родини в якості прислуги без оплати та відпустки.

Стаття 5 (право на свободу)

Мубіланзіла Майека та Канікі Мітунга проти Бельгії – утримання 5-річної дівчинки, яка прибула без супроводу, в центрі для нелегальних мігрантів протягом двох місяців.

Стаття 8 (право на повагу до особистого та сімейного життя)

К.У. проти Фінляндії – відмова національних судів зобов'язати інтернет-провайдера повідомити про особу людини, яка помістила інформацію від імені неповнолітнього заявника про нібито його бажання знайти партнера для інтимних стосунків.

Скоззарі та Джюнта проти Італії – розміщення неповнолітніх в будинку дитини, засновниками та керівниками якого були особи, раніше засуджені за статеве насильство над інвалідами.

Стаття 14 (заборона дискримінації)

Маркс проти Бельгії, Мазурек проти Франції - дискримінація позашлюбних дітей в питаннях отримання спадщини

Стаття 2 Протоколу 1 (право на освіту)

Тімішев проти Росії – порушення в тому, що двох дітей виключили із школи, через те, що їхній батько, не мав прописки в місті, в якому вони проживали

Де.Аш проти Чехії, Сампаніс та Інші проти Греції, Оршуш та Інші проти Хорватії – відокремлення дітей-ромів від інших учнів в школах

У випадку розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, Суд зважає на вік та особливу вразливість цієї категорії осіб. Як правило, інтереси дитини переважають над іншими інтересами, і обмеження прав батьків чи інших осіб часто визнаються обґрунтованими, якщо такі обмеження здійснюються в кращих інтересах дитини. Як неодноразово зазначав Суд, національні державні органи мають встановити справедливий баланс між інтересами дитини і інтересами батьків і, що, в процесі встановлення такого балансу, особливе значення слід надавати найкращим інтересам дитини, які, в залежності від їх характеру і серйозності, можуть переважати над інтересами батьків. Зокрема, жоден з батьків не може мати право на такі заходи, що можуть зашкодити здоров'ю та розвитку дитини (*Sahin v. Germany* [GC], no. 30943/96, § 66, ECHR 2003-VIII).

Швидкість розгляду справ, що стосуються дітей

Першою вимогою при розгляді справ, що зачіпають права дитини, є швидкість. Хоча формального пріоритету в Європейському суді такі справи автоматично не отримують, на практиці вони розглядаються швидше за переважну більшість інших справ. Така вимога є вочевидь зрозумілою, оскільки із плином часу дитина дорослішає, і якщо справа стосується обмеження її відносин з батьками чи іншими членами родини, затримка в розгляді справи може призвести до незворотних наслідків.

Так само, вимога щодо прискореного розгляду справ застосовується й до національних судових процесів, що стосуються прав дитини. Оскільки право на суд, гарантований статтею 6 Конвенції, передбачає розгляд справи в розумний строк, при оцінці розумності тривалості судового розгляду Суд враховує наступні критерії: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів влади і яке значення цей судовий розгляд мав для заявника. Щодо останнього критерію, Суд неодноразово повторював, що особлива ретельність вимагається, коли надмірна тривалість судового розгляду може мати негативні наслідки для здійснення права на повагу до сімейного життя (*Laino v. Italy* [GC], no. 33158/96, ECHR 1999-I). В справах, що стосуються опіки над дітьми, Суд вимагає не просто особливу, а виключну старанність та швидкість розгляду справи, незважаючи на очікувану складність питань, які виникають при розгляді таких справ (*V.A.M. v. Serbia*, no. 39177/05, 13 March 2007).

В справі Аш проти Сполученого Королівства (*H. v. the United Kingdom*, 8 July 1987) Суд розглядав саме вплив тривалості судового розгляду на права заявниці та її дитини. В цій справі заявниця та її чоловік страждали на психічні розлади, які характеризувалися раптовими нападами агресії, і тому коли в них народилася дитина, соціальні служби поставили питання про відібрання в них дитини, вважаючи, що це лише справа часу, коли батьки нанесуть дитині шкоду. Дитина народилася 23 грудня 1975 року, а вже 12 лютого 1976, національний суд, за поданням місцевої ради, видав наказ про забезпечення безпеки дитини. Заявниця мала змогу навідувати дитину, але її прохання про повернення дитини під її опіку відхилялися через невпевненість в тому, що поведінка заявниці достатньо стабільна і вона не являє собою загрозу для дитини. У червні 1977 побачення заявниці з дитиною були знов заборонені, а у вересні того ж року, місцева рада вирішила передати дитину для усиновлення.

Тим часом в жовтні 1977 року заявниця знов одружується, і новий шлюб позитивно відображається на її психічному стані. Вже в січні 1978 року відмічаються значні покращення стану її здоров’я. Заявниця та її новий чоловік неодноразово звертаються до місцевої ради з проханням відновити побачення з дитиною. В листопаді 1978 року заявниця та її чоловік звертаються до суду з вимогою зобов’язати місцеву раду відновити побачення з дитиною.

Тим часом в січні 1979 дитина була вперше представлена усиновлювачам, і в березні 1979 вона була передана їм на виховання.

В жовтні 1980 року суд відмовив заявниці, зазначивши, однак, в своєму рішенні, що затримки в розгляді справи, викликані переважно діями місцевої ради, серйозно порушили позиції заявниці. Суд зазначив, що в справах про усиновлення затримка є сильною зброєю і судові та інші органи мають пильно стежити за тим, аби такі затримки не відобразилися на

позиції біологічних батьків дитини. В контексті справи, суддя зважив на те, що на момент винесення рішення дитині вже було 4 роки та 10 місяців, що вона вже прожила з прийомними батьками 19 місяців і не бачила свою мати з червня 1977 року, тобто три з половиною роки. Підсумовуючи справу, національний суд зазначив, що стан заявниці покращився і нема підстав вважати, що вона не впоралася б з вихованням своєї дитини, але затримки, викликані діями місцевої ради, фактично позбавили заявницю правосуддя. Хоча інтереси біологічних батьків мають велику вагу навіть у порівнянні з інтересами прийомних батьків, але все ж найбільшу вагу мають інтереси самої дитини і саме з її інтересів слід виходити при вирішенні справи. Тому, суд, як вже зазначалося, відмовив заявниці в доступі до дитини. 10 червня 1981 року, апеляція заявниці була відхилена.

Європейський суд, до якого звернулася заявниця, розглянув цю справу за статтею 6, яка гарантує право на справедливий суд протягом розумного строку та за статтею 8, яка гарантує право на повагу до сімейного життя.

Судовий процес на який скаржилася заявниця тривав з 13 листопада 1978 року до 10 червня 1981 року, тобто 2 роки 6 місяців та 27 днів. Суд зазначив, що в цій справі слід зробити наголос на важливості для заявниці питання, що розглядалося. Тривалість судового розгляду мало вирішальне значення для її майбутніх відносин з власною дитини та мало незворотні наслідки. Суд підкреслив, що в таких справах від національних органів вимагається виключна старанність, оскільки існує безпека того, що будь-які процесуальні затримки призведуть до фактичного вирішення питання ще до того, як суд почне розгляд справи. Констатувавши, що саме так сталося в даній справі, Європейський суд знайшов порушення статті 6 Конвенції, оскільки справу не було розглянуто в розумний термін. Для порівняння, коли Суд не вбачає особливих обставин для термінового розгляду справи навіть судовий розгляд протягом 4-5 років може вважатися таким, що не порушує вимоги статті 6.

Суд також знайшов порушення статті 8 Конвенції, зазначивши, що оскільки процес стосувався майбутніх стосунків заявниці з дитиною, які є основним елементом сімейного життя, то вирішення такого питання мало відбуватися у світлі всіх обставин справи, а не через сплив часу.

Ще один приклад стосується кримінального провадження – справа Шааль проти Люксембургу (*Schaal v. Luxembourg*, no. 51773/99, 18 February 2003) – де в лютому 1994 року заявника було звинувачено в сексуальному насильстві щодо власної доньки. На час розслідування справи заявнику було заборонено бачитися з дитиною. Рішенням від 4 квітня 2000 заявника було повністю виправдано через брак будь-який доказів як протиправних дій з його боку так і будь-яких ознак насильства у дитини. Справа таким чином тривала понад 6 років та 2 місяці. Європейський суд знайшов в цій справі порушення права на справедливий

судовий розгляд протягом розумного строку та порушення права заявника на сімейне життя. Щодо останнього питання, Суд погодився, що незважаючи на фундаментальний характер стосунків між дитиною та одним з батьків, в цій справі ці стосунки були обмежені справедливо з огляду на природу звинувачень проти заявника, але зважаючи на серйозність такого обмеження національні органи не вжили всіх необхідних заходів аби розслідувати кримінальну справу проти заявника якомога швидше та відповідно відновити сімейні стосунки між заявником та його донькою.

Участь дитини у розгляді справи

Ще одним питанням, що виникає при розгляді цивільних справ в національних судах, є участь дитини у розгляді справи. В таких випадках Суд зазначає, що оцінка доказів та їхнє використання для з'ясування відповідних фактів є в першу чергу компетенцією національних судів. З огляду на це, не існує загального обов'язку заслуховувати дитину в судовому засіданні при розгляді справ про батьківські права, про право на побачення з дитиною чи призначення опіки. Суд неодноразово повторював, що безпосередня участь дитини в судовому засіданні залежить від конкретних обставин справи, з належним урахуванням віку і розвитку дитини. Слід одразу зауважити, що навіть якщо національні органи вирішать, що безпосередня участь дитини в судовому процесу є недоцільною, має відбуватися її опосередкована участь, шляхом заслуховування експертів, яки спілкувалися з дитиною та здатні оцінити, з одного боку, чи доцільно опитувати дитину в судовому процесі, а з іншого, яке рішення відповідатиме найкращим інтересам дитини.

В справі Сахін проти Німеччини (*Sahin v. Germany*, no. 30943/96, 11 October 2001; *Sahin v. Germany* [GC], no. 30943/96, ECHR 2003-VIII), заявник мав позашлюбну дитину, яку він визнав ще до народження та з якою постійно спілкувався перші роки її життя. Згодом відносини заявника з матір'ю дитини погіршилися і вона заборонила заявникові бачитися з дитиною. Заявник звернувся до суду. Дитині на той час було трохи більше двох років. Німецькі суди відмовили заявнику в праві бачитися з дитиною і дитина не брала безпосередньої участі в судових слуханнях через те, що експерти вважали, що така участь може травмувати дитину з огляду на конфліктні відносини між її батьками. На час винесення рішень місцевим та регіональним судами дитині було відповідно 3 роки 10 місяців та 5 років та 2 місяці. 11 жовтня 2001 року, Європейський суд, засідаючи Палатою у складі 7 суддів, вирішив, що незалучення дитини до слухання справи та відсутність прямого запитання експертів про ставлення дитини до заявника порушило його права, як батька, на сімейне життя. Це рішення Палати було оскаржено до Великої Палати Суду, яка 8 червня 2003 року

переглянула попереднє рішення і вирішила, що відсутність дитини у судовому слуханні не порушило права заявника. Суд взяв до уваги вік дитини на час розгляду справи та експертний висновок про те, що участь дитини у слуханні справи є ризикованим навіть, якщо буде вжито спеціальних заходів. Суд вказав, що враховуючи методи, які застосовувала експерт під час зустрічі з дитиною та її обережний підхід при аналізі ставлення дитини до батьків, Суд дотримується думки, що регіональний суд не переступив межі розсуду, коли спирався на висновки експерта, навіть за відсутності прямих запитань на ставлення дитини до заявника.

В українській справі Савіни проти України (*Savin and Savina v. Ukraine*, no. 39948/06, 18 December 2008), де йшлося про передачу під державну опіку та піклування дітей на тій підставі, що їхні батьки, які були інвалідами по зору, начебто не могли забезпечити дітям належний рівень піклування, Європейський суд зазначив, що «національні органи мотивували своє рішення тим, що заявники, через недостатність коштів і через особисті якості, неспроможні забезпечувати дітей належним харчуванням, одягом, підтримувати належні санітарні умови, належним чином дбати про здоров'я дітей, а також забезпечувати їхню соціальну адаптацію та справляти на них відповідний виховний вплив, і що така ситуація була небезпечною для життя, здоров'я та морального виховання дітей». Суд визнав, що такі мотиви були безсумнівно доречними для прийняття відповідного рішення, але поставив під сумнів адекватність відповідної доказової бази для висновку про те, що матеріально-побутові умови дітей були справді небезпечними для їхнього життя і здоров'я. Як одну з причин для такого сумніву, Суд зазначив той факт, що на жодному етапі провадження у справі судді не заслуховували дітей (включаючи дитину, якій на час розгляду справи в суді першої інстанції, виповнилося тринадцять років).

В кримінальних справах, на відміну від цивільних, у суду, як правило, немає вибору: якщо неповнолітній вчинив злочин, суд має розглядати справу у його присутності. Однак, так само й тут, мають братися до уваги вік, психологічні особливості дитини.

У справі Т. та В. проти Сполученого Королівства (*T. v. the United Kingdom* [GC], no. 24724/94, 16 December and 1999 *V. v. the United Kingdom* [GC], no. 24888/94, ECHR 1999-IX), кримінальна справа проти двох одинадцятирічних хлопчиків розглядалася у відкритому судовому засіданні понад три тижні. Справу розглядав звичайний «дорослий» суд і розгляд справи викликав великий інтерес засобів масової інформації та громадськості. Обидва були засуджені за вбивство немовляти, яке вони вчинили у віці 10 років (саме з цього віку в Сполученому Королівстві наступає кримінальна відповідальність).

Європейський суд визнав в цій справі порушення права на справедливий судовий розгляд. Суд зазначив, що при розгляді кримінальної справи проти неповнолітнього суд має в повній мірі враховувати її вік, ступінь зрілості та рівень розумового та емоційного розвитку. В обставинах цієї справи, Суд врахував, що хлопчики страждали від посттравматичного стресу після скоєння злочину і під час судового слухання відчували тривогу і жах, та не могли сконцентруватися. Формальності і ритуали кримінального суду Сполученого Королівства могли ще більше їх злякати, а місце для звинувачених, яке знаходилося на узвишші мало збільшили дискомфорт. В такій ситуації, на думку Суду, хлопчики також не могли ефективно співпрацювати із своїми захисниками.

В іншій кримінальній справі, яка також стосувалася Сполученого Королівства (*S.C. v. the United Kingdom*, no. 60958/00, ECHR 2004-IV), одинадцятирічний хлопчик намагався вкрасти сумочку у 87-річної жінки, в результаті чого та впала і зламала собі руку. Оскільки це було не перше правопорушення скоєне заявником, національні органи вирішили віддати його під суд. Експерти, які досліджували заявника до розгляду справи дійшли висновку, що він відстає в інтелектуальному розвитку від своїх однолiток і мав труднощі у навчанні, однак міг розуміти те, що його вчинок був поганим. Судовий процес, як і в згаданих вище справах Т. та В. проти Сполученого Королівства, відбувався в кримінальному суді, однак на відміну від цих справ і на виконання рішень Європейського суду по цим справам, був менш офіціозним: судді та інші учасники не носили перуків та мантій, і обстановка була більш неформальною. Однак на думку Європейського суду цього було замало для забезпечення справедливого судового розгляду. Оскільки заявник не повною мірою розумів роль присяжних та необхідність вправити на них добре враження, та того що він ризикує бути позбавленим волі (він вважав, що в результаті розгляду його відправлять назад до прийомних батьків), Європейський суд дійшов висновку, що заявник не міг повною мірою брати ефективну участь у розгляді кримінальної справи проти нього. Суд зазначив, що при кримінальному переслідуванні дитини і коли існує ризик того, що вона не в змозі ефективно брати участь у розгляді справи через свій молодий вік та обмежені інтелектуальні можливості, вкрай важливо аби така дитина була заслухана спеціалізованим судом, який в змозі повною мірою враховувати і зважати на ті вади, з якими він стикається, та адаптувати процедуру належним чином.

Ще одна справа, на якій я б хотів зупинитися, стосується позбавлення дітей волі в рамках кримінального провадження. Це справа – Ічін та Інші проти України (*Ichin and Others v. Ukraine*, nos. 28189/04 and 28192/04, ECHR 2010-….). В цій справі двоє неповнолітніх вчинили крадіжку в шкільній столовій і вже через декілька днів їх знайшли співробітники правоохоронних органів, діти зізналися в скоєному і навіть повернули частину вкраденого.

Незважаючи на це слідчий відкриває кримінальну справу за фактом злочину і діти разом з батьками викликаються до суду в якості свідків. Прийшовши до суду вони дізнаються, що слідчий вніс подання про поміщення підлітків у приймальник-розподільник для неповнолітніх. Суд задовольнив це подання і заявники провели місяць у зазначеному закладі. Під час їхнього перебування жодних слідчих дій з ними не проводилося. Вже після виходу їх на волю, слідчий порушує проти них кримінальну справу щодо крадіжки, хоча вони ще не досягли віку кримінальної відповідальності. Згодом кримінальна справа щодо заявників закривається саме з огляду на те, що вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і матеріали справи направляються до суду для вирішення питання про застосування до хлопців примусових заходів виховного характеру. Врешті місцевий суд розглянув матеріали щодо застосування до заявників примусових заходів виховного характеру і, обираючи міру покарання, вирішив обмежитись попередженням.

Питання, яке розглядав Європейський суд, полягало в тому, на які підставі заявники були позбавлені волі протягом 30 днів. Розглянувши справу, Суд вирішив, що позбавлення заявників волі не проводилося з метою їх доправлення до суду, який встановить обґрунтованість кримінального обвинувачення щодо них (п. 1 (c) ст. 5 Конвенції), оскільки кримінальна справа щодо них була порушена через 20 днів після їх звільнення, зважаючи на їх вік, вони не могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності та жодних слідчих дій протягом позбавлення їх свободи здійснено не було. Воно також не мало на меті застосування наглядових заходів виховного характеру (п. 1 (d) ст. 5 Конвенції), зважаючи на відсутність як фактичних виховних заходів, так і нормативного регулювання щодо їх забезпечення під час тримання заявників у вказаному закладі.

Наприкінці, я б хотів зупинитися на питанні статусу дитини як заявника в Європейському суді з прав людини. Очевидно, що діти, особливо малого віку, не можуть власноруч скласти та направити заяву до Суду, але це не заважає їм вважатися заявниками. Питання однак полягає в тому, хто може звернутися від імені дитини до Суду.

В справі Скоззарі і Джюнта, про яку вже згадувалося, Італійський уряд заперечував право заявниці діяти від імені своїх дітей в процедурі перед Судом, оскільки її батьківські права були призупинені, в неї був конфлікт інтересів з її дітьми і проти неї тривало кримінальне провадження за підозрою вчинення злочинів проти своїх дітей.

У відповідь на це, Суд зазначив, що в принципі особа, яка не має права згідно з національним правом представляти іншу особу, тим не менш, за певних обставин, може діяти перед Європейським судом з прав людини від імені такої особи. Зокрема, неповнолітні можуть звернутися до Суду навіть якщо вони представлені матірю, яка знаходиться у конфлікті з органами влади і критикує їх рішення і дії, як такі, що невідповідають правам,

гарантованим Конвенцією. В разі конфлікту щодо інтересів дитини між біологічними батьками і особою, призначеною владою діяти в якості опікуна дитини, існує небезпека того, що деякі з цих інтересів ніколи не будуть доведені до увагу Суду і що дитина буде позбавлена ефективного захисту її прав, передбачених Конвенцією. Тому навіть коли мати була позбавлена батьківських прав, і це було однією з підстав її звернення до Європейського суду, її статус рідної мати достатній для уповноваження її звернення до Суду також від імені своїх дітей з метою захисту їхніх інтересів. Суд при цьому зазначив, що право на звернення до нього не завжди співпадає з національнимим правилами, які регулюють такі питання. На цій підставі Суд відхилив заперечення Уряду.